

IN DE STRIJD NABIJ

NEDERLANDSE AALMOEZENIERS IN MILITAIRE MISSIES

Bart van Dijk



Uitgeverij Eburon
Utrecht 2019

Titel van de Reeks: Religie en veiligheid | Religion and Security
Titel deel 4: In de strijd nabij, Nederlandse aalmoezeniers in militaire missies

Hoofredactie: Prof. Dr. A.H.M. van Iersel,
A.H.vanIersel@uvt.nl; AHM.v.Iersel@mindef.nl

Grafisch ontwerp: Studio Iris, Leende

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Abbeiding op omslag: Heilige Johannes van Capestrano leidt de Hongaarse troepen bij het beleg van Belgrado, Raphaël Sadeler (I), naar Johann Mathias Kager, 1615. (Collectie Rijksmuseum). Sint Johannes van Capestrano is de patroonheilige van aalmoezeniers bij de krijgsmacht.

Productie en uitgave: Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht, www.eburon.nl

Trefwoorden: vrede, veiligheid, EU, oorlog, krijgsmacht, militair, aalmoezeniers, kerk
Keywords: Peace, security, military missions, war, armed forces, Christian soldier, chaplaincy, church

ISBN: 978-94-6301-258-4

Deze uitgave verschijnt onder verantwoordelijkheid van de bijzondere leerstoel 'Vraagstukken geestelijke verzorging bij de krijgsmacht' van de Tilburg School of Catholic Theology aan Tilburg University. Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door de Stichting Katholiek Militair Vormingswerk (SKVM), het Nationaal Katholiek Thuisfront (NKT), en ACOM Bond voor Defensiepersoneel. Deze bundel is tot stand gekomen in opdracht van de Dienst Rooms Katholieke Geestelijke verzorging bij de krijgsmacht.

© 2019. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoudsopgave

Inleiding	15
Deel 1.	
Geestelijke verzorging in de context van de krijgsmacht	27
Inleiding	29
Hoofdstuk 1. De krijgsmacht in NAVO-verband na de Tweede Wereldoorlog	31
Inleiding	31
1.1 De Koude Oorlog. Grote staande legers	31
1.2 Na de val van de Muur: naar een flexibele inzet	35
1.3 9/11 en zijn gevolgen	37
1.4 Actuele uitdagingen	39
Hoofdstuk 2. Opdracht en taken van de krijgsmacht	44
Inleiding	44
2.1 De taken van de krijgsmacht binnen de NAVO	44
2.2 Veranderende oorlog en een nieuwe inzet van de krijgsmacht	46
2.2.1 <i>Peace-keeping</i> en <i>peace-enforcement</i>	47
2.2.2 <i>Responsibility to protect</i>	51
2.2.3 De gevolgen van 9/11 voor de inzet van de krijgsmacht	55
2.2.4 Nieuwe conflicten	57
2.2.5 Andere middelen	60
2.3 De veranderde taakstelling van de Nederlandse krijgsmacht	63
Hoofdstuk 3. De vredesoperaties	70
Inleiding	70
3.1 Geestelijke verzorging en militaire missies	70
3.2 Cyprus 1964-2001	74

3.3	De tweede Golfoorlog 1990-1991	74
3.4	Cambodja 1992-1993	76
3.5	Voormalig Joegoslavië 1992-heden	76
3.5.1	Achtergronden en verloop van het conflict	77
3.5.2	De Nederlandse militaire inzet in voormalig Joegoslavië	78
3.6	Haïti 1993-1996	81
3.7	Sint Maarten 1995	82
3.8	Ethiopië en Eritrea 2000-2008	82
3.9	De inzet van de Koninklijke Marine ten gevolge van 9/11	83
3.10	Irak 2003-2005	84
3.11	Afghanistan	85
3.11.1	Achtergronden en verloop van het conflict	85
3.11.2	De Nederlandse inzet in Afghanistan	87
3.12	Een andere krijgsmacht. Besluit	90

Hoofdstuk 4. Organisatie van geestelijke verzorging binnen de krijgsmacht **93**

	Inleiding	93
4.1	Relatie tussen kerk en staat	93
4.2	Geestelijke verzorging bij de krijgsmacht in Nederland	98
4.3	Geestelijke verzorging en de verzorgingsstaat	101
4.4	De plaats van de geestelijke verzorging binnen de Nederlandse krijgsmacht	103
4.5	De krijgsmacht als werkveld van geestelijk verzorgers	107
4.6	Rol en taak van de geestelijk verzorger	112
4.7	Besluit	114

Deel 2.

Katholieke geestelijke verzorging **117**

	Inleiding	119
--	-----------	-----

	Hoofdstuk 5. Katholieke zielzorg bij de krijgsmacht	122
	Inleiding	122
5.1	Geschiedenis	123
5.2	Aalmoezeniers bij de krijgsmacht. Formele kerkelijke organisatie	131

5.3	De plaats van de aalmoezenier binnen de krijgsmachten van de NAVO	133
5.4	Integratie van geestelijke verzorging binnen de krijgsmacht	139
5.5	Rooms-katholieke geestelijke verzorging bij de Nederlandse krijgsmacht	142
5.6	Taken van de aalmoezenier	145
5.7	Besluit	152
Hoofdstuk 6. Geloof en religieuze ervaring		154
	Inleiding	154
6.1	Zingeving en religieuze waarneming	154
6.2	Religieuze ervaring, geloof en Godsbeelden	156
6.3	Aalmoezeniers en individualisering	163
6.4	Rolperceptie: de professionele identiteit van de pastor	167
	6.4.1 Het ambt en ambtsbeelden	168
	6.4.2 Pastorale dimensies of rollen	172
6.5	Participatiepastoraat	173
6.6	Besluit	186
Hoofdstuk 7. Lijden en geweld		191
	Inleiding	191
7.1	Geweld en gevolgen van geweld vanuit psychologisch perspectief	193
7.2	Geweld en verwerking	198
7.3	Geweld, lijden en contrastervaring	201
7.4	God en het lijden. Theodicee	207
7.5	Theodiceemodellen	210
7.6	Geweld en vrede	214
7.7	Rechtvaardige oorlog. Grenzen aan strijd	217
	7.7.1 Rechtvaardige oorlog in het vroegchristelijke denken. Augustinus.	217
	7.7.2 Thomas van Aquino en de rechtvaardige oorlog	221
7.8	Kerk en rechtvaardige oorlog na de Tweede Wereldoorlog	226
7.9	Besluit	233

Deel 3.

Veldonderzoek. Nabij en toegankelijk 235

Inleiding 237

Hoofdstuk 8. Methode van onderzoek 239

Inleiding 239

8.1 Methode en populatie 239

8.1.1 Populatie 240

8.1.2 Ontwikkeling 241

8.2 Opzet van de vragenlijst 243

Inleiding 243

8.2.1 Algemene en persoonsgerichte vragen: vragen om de onderzochte groep te kunnen beschrijven en plaatsen 243

8.2.2 De professionele omgeving. Plaats binnen de organisatie 244

8.2.3 De verhouding tot de kerk 245

8.2.4 Voorgaan in een militaire setting 246

8.2.5 Het eigen geloof 247

8.2.6 Verhouding tot lijden en geweld 247

8.2.7 Inspiratie en bezinning 249

8.3 Verzending, respons en verwerking 249

Hoofdstuk 9. Wie is de aalmoezenier? 251

Inleiding 251

9.1 De onderzoeksgroep 252

9.2 Een mannelijke populatie 255

9.3 Van middelbare leeftijd 256

9.4 Hoogopgeleid 259

9.5 De aalmoezenier tussen burger en militair 262

9.6 De aalmoezenier en de kerkelijke zending 269

9.7 Aalmoezeniers en de kerk: ver weg maar belangrijk 273

9.7.1 Betekenis van de kerk 274

9.7.2 De aalmoezenier en de visie van de kerk 276

9.7.3 Kerkbeeld en uitzendervaring 278

9.8 Nabijheid als ideaal 281

9.9 Militaire en professionele waarden 290

9.10 Besluit 301

Hoofdstuk 10. Aalmoezenier, geloof en liturgie	304
Inleiding	304
10.1 Vertrouwen en liefde	304
10.2 Godsvoorstellingen	308
10.3 Inspiratie en bezinning	311
10.4 Rol- en werkbeleving	315
10.5 De aalmoezenier als voorganger	319
10.6 Laagdrempelige en inclusieve kerkdiensten	322
10.7 Liturgie: thematisch dichtbij militairen	329
10.8 Beoogde impact van de kerkdiensten	333
10.9 Besluit	336
Hoofdstuk 11. Zin in de missie. Aalmoezeniers en uitzendervaringen	341
Inleiding	341
11.1 Uitzendervaring en uitzendervaringen	342
11.2 Nauw verbonden met militaire context	344
11.3 Vooral positieve herinneringen	351
11.4 Indrukwekkende ervaringen	355
11.5 Geweldservaringen	363
11.6 Besluit	372
Hoofdstuk 12. Hoe de aalmoezenier uitzendervaringen verbindt met het eigen geloof	375
Inleiding	375
12.1 De kerk en het spreken over geweld	376
12.2 De invloed van missie op de aalmoezenier	390
12.3 Geloof, Godsbeelden en uitzendervaring	394
12.4 Theodicee. God en het lijden in de uitzending	399
12.5 Geweld en vertrouwen	409
12.6 Besluit	414
Hoofdstuk 13. Besluit	416
Inleiding	416
13.1 Participatiepastoraat	416
13.2 Uitwerking en discussie	421
13.2.1 Pastorale zorg en krijgsmacht	421
13.2.2 Vredesoperaties en het geloof van de aalmoezenier	425
13.3 Aanbevelingen	429

Bibliografie	433
Bijlage 1. Vragenlijst	453
Bijlage 2. Verantwoording van de vragenlijst	493
Summary	503

Inleiding

Sinds 11 september 2000 werk ik met veel plezier als vlootaalmoezenier bij de Koninklijke Marine. Toen ik exact een jaar in dienst was werd ik gewaarschuwd door een van de onderofficieren dat ‘er iets was gebeurd in Amerika’. Dat was 9/11.

De aanslagen van 11 september 2001 op onder meer het World Trade Center in New York, gepleegd door aanhangers van de terroristische organisatie Al Qaida, waren niet de eerste aanslagen die deze organisatie op Amerikaanse doelen had uitgevoerd, maar deze hadden, door het grote aantal slachtoffers en de symbolische betekenis van de doelen, een zeer grote impact op het westers politieke handelen.

De aanslagen van 11 september 2001 markeerden een omslag in de westerse politiek-militaire inzet. De regering van de Verenigde Staten interpreteerde deze aanvallen als oorlogsdaden en verklaarde de *war on terror*. Hierop verklaarden de overige NAVO-lidstaten zich solidair met de Verenigde Staten, uitgaande van artikel 5 van het NAVO-handvest. Dit artikel stelt dat een aanval op één van de lidstaten een aanval op alle lidstaten is.

In de jaren die volgden werden in het kader van de *war on terror*, een oorlog die M. Kaldor in *New and Old Wars* beschreef als door de regering van de Verenigde Staten als ideologisch geladen strijd tegen het kwaad, door de Verenigde Staten en andere NAVO-lidstaten verschillende oorlogen gevoerd, met name in Afghanistan en Irak.¹ De militaire aanwezigheid in deze landen duurt ten tijde van dit schrijven nog steeds voort.

Deze ontwikkelingen hebben grote gevolgen gehad voor de Nederlandse krijgsmacht en Nederlandse militairen. Na de val van de Berlijnse Muur in 1989 en het einde van de Koude Oorlog verschoof het politiek-militaire zwaartepunt van Nederland en de andere NAVO-landen van voorbereiding op een grootschalig militair conflict met de Sovjet-Unie naar *peacekeeping* en wederopbouw na conflicten (*peacebuilding*) wereldwijd. De Nederlandse krijgsmacht werd op deze

1 Mary Kaldor, *New and Old Wars* (Stanford: Stanford University Press, 2012), 155.

nieuwe crisis-beheersende taak aangepast, wat leidde tot een kleinere maar meer mobiele krijgsmacht.²

Na de aanslagen van 9/11 werd veiligheid het dominante politiek-militaire thema, met de nadruk op terrorismebestrijding, de bescherming van internationale handelsroutes en de bescherming van het eigen grondgebied. De Nederlandse krijgsmacht werd in deze periode in veel grotere mate ingezet bij militaire vredesoperaties, en met de missies in Afghanistan, hoger in het geweldspectrum. Deze veranderde inzet had ook gevolgen voor de aalmoezeniers die bij de Nederlandse krijgsmacht in dienst waren. De toename aan militaire vredesoperaties hield in dat ook zij vaker dan voorheen werden uitgezonden.

De veranderde situatie in de wereld en de hiermee samenhangende inzet van de krijgsmacht brachten ook andere vragen mee. Waar binnen de Nederlandse samenleving godsdienst en godsdienstbeoefening door velen als een achterhaald en verdwijnend verschijnsel beschouwd werd, stond religie, en dan met name religie in relatie tot fundamentalisme, weer centraal in het publieke debat. Godsdienst bleek niet te verdwijnen, maar leek voor een deel van de bevolking wel potentieel gevaarlijk. Ook binnen de krijgsmacht moesten aalmoezeniers zich tot deze vragen verhouden, tijdens lessen geestelijke verzorging, vormingsconferenties, maar ook in (pastorale) gesprekken en andere ontmoetingen.

Als vlootaalmoezenier heb ik de veranderingen in de krijgsmacht zelf ook van dichtbij meegemaakt, met name tijdens vaarperiodes, maar ook tijdens de vele uitzendconferenties voor militairen aan de vooravond van hun deelname aan militaire vredesoperaties.

Aalmoezeniers bij de krijgsmacht werken als kerkelijk gezonden pastorale professionals in een bijzondere omgeving. De krijgsmacht is een totale institutie, een eigen wereld met eigen regels en eigen mores, en tevens een geweldsorganisatie, waar mensen opgeleid en ingezet worden om geweld uit te oefenen. Aalmoezeniers werken en, tijdens oefeningen, zeereizen en militaire vredesoperaties, leven in deze zeer

2 Paul Teunissen, Henk Emmens, "De krijgsmacht in internationaal verband", in *Krijgsmacht*, Erwin Muller et al. (red.) (Alphen aan de Rijn: Kluwer, 2004), 128-129. Tijdens dit onderzoek was dit de actuele versie van *Krijgsmacht*. In 2017 is een tweede, aangepaste druk van *Krijgsmacht* verschenen. Ik heb er voor gekozen in dit proefschrift de eerste druk in alle verwijzingen te gebruiken om zo de consistentie te waarborgen.

bijzondere werkomgeving. Zij moeten enerzijds militairen pastoraal en spiritueel bijstaan, en anderzijds een bijdrage leveren aan de morele vorming van militairen.

Anders dan de andere zorgspecialisten die bij de krijgsmacht aange-steld zijn, werken geestelijk verzorgers, dus ook aalmoezeniers, niet primair vraag gestuurd, maar eerder aanbod gestuurd en proactief. Het *Vademecum voor het categoriaal pastoraat bij de krijgsmacht* beschrijft de waarde hiervan aldus: “Noodzakelijk voor een optimaal zorgaanbod, wanneer dit geïntegreerd wordt aangeboden, is dat de pastorale zorg niet achter een loket weggestopt wordt maar zelf in staat wordt gesteld contacten te leggen en een aanbod te doen. Werkers in het pastoraat kunnen zo de humaniteit en het succes van de organisatie waarbinnen zij actief zijn op een creatieve wijze dienen: hun onafhankelijkheid is in dit opzicht niet zozeer lastig, maar juist een voorwaarde en een voordeel. Van hen mag een kritische, onafhankelijke en creatieve opstelling worden verwacht, echter wel binnen het kader van voortdurende loyaliteit aan de organisatie van tewerkstelling, haar goede naam en haar beleidsdoelstellingen. Op deze manier leveren zij door hun pastoraat een maximale bijdrage aan de organisatie.”³

Deze tegelijk onafhankelijke én nauw met de defensieorganisatie verbonden positie geeft de aalmoezenier een grote mate van nabijheid tot de militair. Zij staan niet buiten de eenheid, maar maken er deel van uit. Tegelijkertijd vallen zij niet met de eenheid samen. Als geestelijk verzorgers blijven zij toch ook altijd enigszins en ook gewenst buitenbeentjes.

Binnen de Dienst Rooms-katholieke Geestelijke Verzorging leefde de behoefte aan onderzoek, in het kader van de professionalisering van de dienst. Dit leidde tot de opdrachtstelling door de Hoofdkrijgsmachtaalmoezenier om een promotieonderzoek te beginnen. Deze opdracht was gericht op onderzoek naar de actuele stand van zaken op het gebied van de professionele identiteit van aalmoezeniers die bij de krijgsmacht werkzaam zijn, en sloot aan op mijn persoonlijke kerkhistorische achtergrond en interesse.

De vraag die ik met dit onderzoek wilde beantwoorden was gerelateerd aan de specifieke context van de aalmoezenier bij de krijgsmacht: hoe beleven aalmoezeniers binnen deze bijzondere omgeving en bijzondere omstandigheden hun professionele identiteit?

3 *Herkenbaar en betrouwbaar pastoraat. Vademecum voor het categoriaal pastoraat in de krijgsmacht*, Analecta Militair Ordinariaat, jaargang 2017 no1, 34.

De doelstelling van dit onderzoek was inzicht te verwerven in de wijze waarop aalmoezeniers bij de krijgsmacht hun professionele en gelovige identiteit beleven, in hun dagelijkse werkzaamheden en tijdens hun deelname aan vredesoperaties. Hoe zien zij zichzelf als pastorale professionals binnen de specifieke omgeving van twee totaalinstituties, de krijgsmacht en de katholieke kerk?

Er is weinig bekend over het gelovig zelfverstaan van aalmoezeniers die binnen de Nederlandse krijgsmacht werkzaam zijn en de wijze waarop zij hun deelname aan militaire vredesoperaties in dit licht ervaren. Aalmoezeniers staan niet buiten de ervaringen van de militairen die zij begeleiden, maar er middenin. Zij maken in veel gevallen hetzelfde mee, en moeten tegelijkertijd ook pastoraal prudent kunnen optreden. Deze veranderde situatie heeft bij mij de aanvullende vraag opgeroepen hoe aalmoezeniers hun deelname aan vredesoperaties beleven. Hoe verhouden zij zich hiertoe vanuit hun pastorale professionaliteit, en vanuit hun eigen geloof? Voor de Dienst Rooms-katholieke Geestelijke Verzorging van de krijgsmacht was het relevant om dit zelfverstaan te onderzoeken, omdat verdere inzichten in de mogelijke effecten van de deelname aan militaire vredesoperaties kunnen helpen bij de begeleiding, vorming en nazorg van uitgezonden of uit te zenden aalmoezeniers. Een onderzoek waarbij een zelfportret van de aalmoezenier geschetst zou worden zou hieraan kunnen bijdragen.

In dit onderzoek heb ik daarom veel aandacht ingeruimd voor de deelname van aalmoezeniers aan militaire vredesoperaties. Dit heb ik gedaan omdat deze op drie manieren exemplarisch zijn voor het werk van de aalmoezenier.

Ten eerste bestond het vermoeden dat aalmoezeniers tijdens hun deelname aan militaire vredesoperaties, meerdaagse oefeningen en (lange) vaarperioden het meest 'puur' pastoraal werkzaam zijn. Met name tijdens missies of lange vaarperioden zijn weinig vergaderingen, intercollegiaal overleg of te geven lessen. Ook de eigen familiekring is letterlijk op grote afstand, dit geheel van factoren maakt dat eigenlijk alle tijd (24/7) beschikbaar is voor pastorale zorg voor de militairen van de eenheid.

Ten tweede staat hier iets op het spel. Missies en lange vaarperioden vragen veel van militairen, geven druk op het thuisfront en zijn niet zonder gevaar. Daarnaast vinden missies in de regel plaats in oorlogs-

gebieden, en kennen een grote mate van geweldsinzet. Vredesoperaties zijn met name daar waar onrecht en lijden aanwezig zijn.

Ten derde maken aalmoezeniers tijdens hun deelname aan vredesoperaties mee wat de militairen van hun eenheid ook meemaken. De ervaring van lijden en geweld maakt ook deel uit van de persoonlijke ervaringen van de aalmoezenier.

Tegen deze achtergrond, met name de vraag naar een zelfportret van de aalmoezeniers en de vraag naar hun ervaring van hun rol bij missies, is de volgende centrale onderzoeksvraag geformuleerd: hoe zien aalmoezeniers bij de krijgsmacht hun gelovige en professionele identiteit, met name in het licht van hun deelname aan militaire vredesoperaties?

Deze centrale vraag is in dit onderzoek in drie deelvragen uitgewerkt: Ten eerste de vraag naar de wijze waarop de aalmoezenier zich verhoudt tot de krijgsmacht en de kerk. Als aalmoezeniers bij de krijgsmacht maken zij deel uit van beide werelden. Hoe waarderen zij dit? Hoe beleven zij hun plaats binnen de krijgsmacht, en in hoeverre vereenzelvigen zij zich, met name tijdens hun deelname aan militaire vredesoperaties, met de militairen van hun eenheid? Hoe verhoudt de wijze waarop aalmoezeniers bij de krijgsmacht werken zich tot hun collega's in andere werkvelden?

Ten tweede de vraag naar de gelovige identiteit van de aalmoezenier. Enerzijds is er de vraag naar de wijze waarop de aalmoezeniers hun pastorale rol ervaren. Daarnaast is ook de vraag naar hun eigen geloof interessant. Als werkers in het pastoraat zijn zij professioneel gericht op levensbeschouwelijke en spirituele vragen, maar daarnaast zijn zij zelf ook op persoonlijk niveau gelovig. Hoe ervaren zij hun verhouding tot God, in welke beelden denken en spreken zij over God?

Ten derde de vraag naar de wijze waarop hun deelname aan militaire vredesoperaties zich verhoudt tot hun beleving van hun gelovige identiteit en hun professionele identiteit. Met name tijdens vredesoperaties, zo onze these, is de aalmoezenier zeer dicht betrokken op en neemt hij maximaal deel aan het leven van de militairen van zijn eenheid. Hoe ervaart hij deze rol? Daarnaast hebben aalmoezeniers met name tijdens hun deelname aan militaire vredesoperaties grote kans te maken te krijgen met onrecht, geweld en de gevolgen van geweld. Hoe verbinden zij deze met hun pastorale rol en hun eigen geloof?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden is gekozen om een uitgebreide enquête te houden onder aalmoezeniers van de krijgsmacht die in de periode van 2000 tot 2011 werkzaam waren.

In het geding in dit onderzoek is de wijze waarop de aalmoezenier zich verhoudt tot zijn gelovige en professionele identiteit in het licht van zijn betrokkenheid op vrede. Dit proefschrift is een neerslag van een onderzoek naar aalmoezeniers: christenen die vanuit een kerkelijk vredesperspectief een kerkelijke zending hebben gekregen om werkzaam te zijn in een geweldsorganisatie. Dit roept vragen op die betrekking hebben op de verhouding tussen geloof, geweld, rechtvaardigheid en de katholieke sociale leer. Ook de theodiceevraag is hierin relevant. De vredesmoraal van de kerk en de wijze waarop zij het gebruik van geweld beschouwen is hierbij niet een statisch maar juist dynamisch gegeven: de historische ontwikkeling is dat de kerk in steeds mindere mate de rechtvaardiging van geweld erkent. F. van Iersel beschrijft in zijn inleiding van *Weg van geweld* de spanning tussen de vredesmoraal van de kerk en de militaire praktijk.⁴ De vraag “*wat betekent het als de katholieke kerk haar traditie van de ‘rechtvaardige oorlog’ wijzigt*” roept het vermoeden op dat de spanning tussen de vredesmoraal van de kerk en de eigen plaats binnen de krijgsmacht als geweldsorganisatie voor katholieke militairen en aalmoezeniers met deze ontwikkeling groter wordt.⁵

Dit onderzoek is geïnspireerd door de fenomenologische benadering van religies, analoog aan het onderzoek dat M. Ajouaou heeft uitgevoerd onder de islamitische geestelijke verzorging in justitiële inrichtingen, *Imam achter tralies*.⁶

Hierbij is uitgegaan van het zelfverstaan van aalmoezeniers bij de krijgsmacht, en daarmee van de manier waarop zij hun functie als werkkenden in het pastoraat in het werkveld van de krijgsmacht ervaren. Dit houdt in dat voor dit onderzoek gekozen is voor een inductieve benadering: de vragenlijst is niet afgeleid uit een theorie, maar in interactie met een representatie van de beroepsgroep tot stand gekomen. Tijdens de ontwerpfase van de vragenlijst is aan de hand van een pilot en een aantal hierop aansluitende interviews de uiteindelijke vragenlijst uitgewerkt.

4 Fred van Iersel, *Weg van geweld* (Delft: Eburon 2017).

5 Iersel, *Weg van geweld*, 13.

6 Mohamed Ajouaou, *Imam achter tralies* (Groningen: Pamac 2010).

Het boek is opgebouwd in drie delen. Om de bredere context waarin aalmoezeniers werken inzichtelijk te maken, wordt in het eerste deel van dit boek een historisch beeld geschetst van de inzet van de krijgsmacht in NAVO-verband sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog. Tevens geef ik een overzicht van de vredesoperaties waaraan aalmoezeniers van de onderzoekspopulatie deelgenomen hebben. Tenslotte wordt in dit deel de wijze waarop geestelijke verzorging binnen de Nederlandse krijgsmacht ingebed en georganiseerd is, beschreven.

In het tweede deel wordt een historisch beeld geschetst van de plaats van de katholieke geestelijke verzorging bij de krijgsmacht, en de wijze waarop deze binnen de huidige krijgsmacht is geïntegreerd en georganiseerd. Daarnaast worden in dit deel thema's geïntroduceerd die relevant zijn voor het gelovige en professionele zelfverstaan van de aalmoezenier, zoals Godsbeelden, ambtsbeelden en pastorale rolperceptie, evenals de thema's rond lijden, geweld en de rechtvaardiging van oorlog. Deze thema's komen in het empirisch onderzoek terug.

Het derde en belangrijkste deel bespreekt en analyseert het empirische onderzoek. De onderzoekspopulatie werd in een enquête gevraagd te reageren op vragen in zeven categorieën: (I) algemene vragen en vragen naar de professionele achtergrond, (II) verhouding tot de krijgsmacht, (III) verhouding tot de kerk, (IV) voorgaan in een militaire setting, (V) het eigen geloof, (VI) de verhouding tot lijden en geweld, en (VII) vragen naar spiritueel en persoonlijk zelfonderhoud, met name tijdens de deelname aan militaire vredesoperaties.

In het eerste hoofdstuk van dit deel wordt verslag gedaan van de gekozen onderzoeksmethode en van de ontwikkeling van het veldonderzoek. In de hierop volgende hoofdstukken wordt een empirisch beeld geschetst van de onderzoekspopulatie, de zelfperceptie van de aalmoezenier en de wijze waarop hij zich tot de kerk en de krijgsmacht verhoudt. Ook wordt hier ingegaan op de wijze waarop de aalmoezenier zijn gelovige en professionele identiteit ervaart. Bijzondere aandacht gaat naar de deelname van de aalmoezeniers aan militaire vredesoperaties. In dit derde deel wordt ook ingegaan op de ervaring van geweld in relatie tot uitzendervaringen. Het derde deel wordt afgesloten met een synthese hoofdstuk. Er zal vooral aandacht worden besteed aan het model van pastorale zorg dat aalmoezeniers bij de krijgsmacht gebruiken en aan de wijze waarop aalmoezeniers hun uitzendervaringen verbinden met hun eigen geloof.

Noodzakelijkerwijs heb ik mij in dit onderzoek een aantal beperkingen opgelegd. Allereerst is gekozen voor een denominatief beperkt onderzoek. Ook al zijn binnen de Nederlandse krijgsmacht zes verschillende denominaties werkzaam, en werken deze ook samen in de Diensten Geestelijke Verzorging, toch heb ik voor dit onderzoek besloten mij te beperken tot de aalmoezeniers.

Hiervoor waren verschillende redenen. De zes denominaties werken met twee verschillende systemen van geestelijke verzorging.⁷ De drie 'grote' denominaties (katholiek, protestants, humanistisch) werken territoriaal, waarbij elke geestelijk verzorger een plaatsing heeft waar hij alle militairen bedient, ongeacht de levensbeschouwing. De drie 'kleine' denominaties (joods, hindoe, islamitisch) werken eerder categoriaal, waarbij de categorieën hier de onderscheiden religies zijn. Geestelijk verzorgers van deze diensten richten zich met name op militairen van hun eigen religie, en werken ambulante.

Daarnaast hebben de zes verschillende religies en levensbeschouwingen een zeer verschillende geschiedenis en verhouding tot de Nederlandse staat, en verschillen zij onderling sterk in hun visie op de mens, God en hun visie op pastorale zorg.

Deze verschillen zouden het aantal variabelen enorm vergroten en bovendien een grote verbreding van de theorie noodzakelijk maken.

Om dezelfde reden is gekozen voor een nationaal onderzoek. De bredere vraag naar de beleving van de geloofsidentiteit van aalmoezeniers binnen NAVO-landen is zeker relevant.

Een internationaal onderzoek zou dus idealiter de voorkeur genieten, maar bleek in het kader van een promotieonderzoek niet haalbaar. Bij de eerste inventarisering van materiaal uit de militair ordinariaten uit de verschillende NAVO-krijgsmachten bleek een grote verscheidenheid in organisatie en pastoraat, die was terug te voeren op het verschil in nationale, militaire en religieuze culturen en ontwikkeling. Het maakte onderzoek bij een grotere groep landen voor een promotieonderzoek niet uitvoerbaar.

Een derde beperking betreft het verkennende karakter van dit onderzoek. Dit onderzoek is innovatief in de zin dat nog niet eerder de vraag

7 In 2019-2020 zal de Dienst Boeddhistische Geestelijke Verzorging als zevende denominatie deel gaan uitmaken van de geestelijke verzorging bij de krijgsmacht.

naar de gelovige en professionele identiteit van aalmoezeniers bij de Nederlandse krijgsmacht is onderzocht. Daarom is ook gekozen voor een descriptief onderzoek. De onderzoeksvragen betreffen immers voor een groot deel onbekend terrein. Een goede beschrijving van het veld is dan ook de eerste vereiste. Op deze manier kan een goed beeld geschetst worden van de aalmoezenier en de wijze waarop hij werkt en gelooft, in Nederland en tijdens zijn deelname aan militaire vredesoperaties.

Omdat dit onderzoek een verkennend karakter heeft, is ook gekozen voor een kwantitatief onderzoek in de vorm van een uitgebreide enquête, bedoeld als een eenmalige momentopname. Dit gaf, meer dan met een kwalitatief onderzoek, de mogelijkheid een zeer groot deel van de onderzoeksgroep te bereiken.

Wel is gebruik gemaakt van kwalitatieve elementen in de ontwerpfase van de vragenlijst en de verwerking hiervan in de pilot. Hiermee kan gesteld worden dat voor de totstandkoming van de vragenlijst gebruik gemaakt is van *mixed-methods research*, zoals beschreven in *Analysis in Qualitative Research* van H. Boeije.⁸ Deze *mixed-methods research* benadering is ook toegepast op zowel de uiteindelijke uitwerking en analyse van het onderzoek. Dit onderzoek is dus enerzijds gebaseerd op literatuuronderzoek en anderzijds op de inzichten die vanuit de vragenlijst op inductieve wijze naar voren zijn gekomen.

De ontwikkeling van de vragenlijst en de verantwoording van de keuze van de vragen waar deze uit bestaat is verder uitgewerkt in hoofdstuk acht, waarin de methodische keuzes voor het veldonderzoek worden besproken.

De data van het veldonderzoek zijn vanaf de aanvang van het dataonderzoek geanonimiseerd. Hiervoor zijn de verstuurd vragenlijsten voor inzending genummerd, en ook op deze wijze in SPSS verwerkt. Op de vragenlijsten is geen naam gezet, alleen een nummer. Kruisvergelijkingen waarbij het aantal betrokken aalmoezeniers zo klein werd dat deze wellicht geïdentificeerd zouden kunnen worden, heb ik omwille van de anonimiteit achterwege gelaten. Daarnaast zijn ook, daar waar aalmoezeniers geciteerd werden uit de vragenlijst, de missies waar zij aan deelnamen weggelaten. De Dienst Geestelijke Verzorging heeft zelf over de periode die betrekking heeft op het veldonderzoek geen administratie bijgehouden van wie wanneer waarheen

8 Henny Boeije, *Analysis in Qualitative Research* (Londen: Sage 2011), 157-158.

werd uitgezonden. De Tilburg University heeft nieuwe regelgeving rond het anonimiseren van persoon gerelateerde data ingevoerd. Het veldonderzoek voor dit promotieonderzoek was toen al afgerond. Wel is in de definitieve versie van het manuscript rekening gehouden met deze regelgeving.

Dit onderzoek staat niet op zichzelf. Het maakt deel uit van het onderzoeksprogramma *De laatmoderne transformatie van religie: de casus het nieuwe katholicisme*, een van de twee onderzoeksprogramma's van de *Tilburg School of Catholic Theology* (TST). In het onderzoeksprogramma *De laatmoderne transformatie van religie: de casus van het nieuwe katholicisme* staat het onderzoek naar de nieuwe vormen en gestalten van het katholicisme in het huidige tijdvak centraal.⁹ Dit onderzoek sluit hierbij aan. De vraag die hierbij onderzocht wordt is hoe aalmoezeniers pastoraal actief zijn in de context van de moderne Nederlandse krijgsmacht, en met name hoe zij hun pastoraat en eigen spiritualiteit hierin beleven.

Daarnaast maakt dit onderzoek ook deel uit van het onderzoeksprogramma van de leerstoel *Vraagstukken geestelijke verzorging bij de krijgsmacht* van de *Tilburg School of Catholic Theology*. Hierin staat theologisch onderzoek in de militaire context centraal.

Dit onderzoek volgt op vier eerdere promotieonderzoeken. Allereerst het onderzoek van A.J. Donckers, *God bij het leger in de kolonie*. Hierin wordt een beschrijving van de katholieke geestelijke verzorging bij de krijgsmacht in Nederlands-Indië van 1807 tot 1950 gegeven, en met name de rol van de aalmoezeniers binnen de veranderende omstandigheden in Nederlands-Indië.¹⁰

N. Rietveld deed in *De gewetensvolle veteraan* onderzoek naar de schuld- en schaamtegevoelens bij veteranen van de Nederlandse krijgsmacht in relatie tot hun uitzendervaring, en de invloed van machteloosheid hierop.¹¹

9 Zie hiervoor het onderzoeksprogramma van de *Tilburg School of Theology*, geraadpleegd op 25 januari 2019, <https://www.tilburguniversity.edu/nl/onderzoek/theologie/onderzoeksprogramma/transformatie-religie/>.

10 Louis Donckers, *God bij het leger in de kolonie* (Budel: Damon, 2004).

11 Natasja Rietveld, *De gewetensvolle veteraan* (Oisterwijk: Boxpress, 2009).

G. Wildering heeft in *Morele vorming in de krijgsmacht* onderzoek gedaan naar de bijdrage die de Rooms-katholieke Geestelijke Verzorging bij de krijgsmacht kan bieden aan de morele vorming van militairen.¹²

Dit onderzoek is een vervolg en een aanvulling op deze eerdere promotieonderzoeken.

Tenslotte wil ik aan het begin van dit boek een aantal definities en keuzes beschrijven.

- Binnen de geestelijke verzorging van de krijgsmacht in Nederland zijn zowel mannen als vrouwen werkzaam. Ik heb, voor de leesbaarheid van dit boek, gekozen om daar waar in algemene zin aalmoezeniers of militairen genoemd worden, in enkelvoud deze met *hij* aan te duiden.
- In dit boek worden de begrippen *aalmoezenier* en *geestelijk verzorger* gebruikt. Rooms-katholieke geestelijk verzorgers die werkzaam zijn in het werkveld van Justitie of in de krijgsmacht worden aalmoezeniers genoemd. Deze kunnen priester, pastoraal werker of diaken zijn. Daar waar ik aalmoezeniers in het werkveld van Justitie beschrijf, benoem ik deze expliciet. Daar waar het de militaire context betreft, heb ik het over *aalmoezeniers bij de krijgsmacht* of gewoon *aalmoezeniers*. Daarnaast wordt ook het begrip *Rooms-katholieke geestelijk verzorger* gebruikt. Het begrip *geestelijk verzorger* gebruik ik alleen waar het de gehele Dienst Geestelijke Verzorging betreft, en niet de specifieke katholieke denominatie.
- Alle militaire inzet door de Nederlandse krijgsmacht die in dit onderzoek beschreven wordt, namelijk de missies waaraan de aalmoezeniers van de onderzoekspopulatie hebben deelgenomen, stond in het kader van een van de drie hoofdtaken van de Nederlandse krijgsmacht, het wereldwijd bijdragen aan vrede, veiligheid en stabiliteit. Daarom heb ik ervoor gekozen om alle missies die in dit boek beschreven worden aan te duiden als *militaire vredesoperaties*.
- De onderzochte data blijven in het bezit van de Dienst Rooms-katholieke Geestelijke Verzorging. In het kader van de regelgeving het Ministerie van Defensie aangaande privacybescherming is ervoor gekozen de data te ontsluiten op basis van voorafgaande toestemming door de Hoofdkrijgsmachtaalmoezenier.

12 Ger Wildering, *Morele vorming in de krijgsmacht* (Budel: Damon, 2014), 421.

Bij deze beschrijving zijn ook kanttekeningen te plaatsen. Zo was het communistische blok niet geheel een eenheid te noemen. China en de Sovjet-Unie stonden vaak lijnrecht tegenover elkaar. Over de politieke realiteit vanaf de jaren '60 en '70 zou men dan bijvoorbeeld ook van *tripolariteit* kunnen spreken.

J.L. Harper stelt in *The Cold War* dat *bipolariteit* wellicht nooit echt bestaan heeft.¹³ Direct na de oorlog waren de Verenigde Staten militair en economisch oppermachtig. Harper stelt dat desondanks wel gesteld kan worden dat beide blokken de hoofdrollen speelden op het wereldtoneel: “*If the Cold War’s setting was not bipolar, and the United States and the USSR never had equal power, this does not mean they were not the key players. On the contrary, the U.S.-Soviet ideological and geopolitical competition lay at the heart of the conflict and perpetuated it over times.*”¹⁴

Voor deze paragraaf heb ik ondanks deze kanttekeningen toch voor het begrip *bipolariteit* gekozen, omdat deze term goed aansluit bij de toenmalige militaire realiteit, de wijze waarop NAVO-militairen getraind werden en voor welke mogelijke inzet zij werden voorbereid.

De twee machtsblokken, in grote lijnen ontstaan bij de onderhandelingen aan het einde van de oorlog, kregen in een groeiende mate wantrouwen jegens elkaar. De verhoudingen verslechterden zozeer, dat er aan het einde van de jaren veertig van een gewapende vrede, de *Koude Oorlog*, gesproken kon worden. Er was wel sprake van militaire dreiging, maar deze mondde zelden uit in directe militaire conflicten. Wel ondersteunden de twee grootmachten militaire conflicten van cliëntstaten in onder meer de derde wereld, maar ook hier kwam het vrijwel nooit tot een direct treffen tussen NAVO- of Warschaupacttroepen.

De Koude Oorlog zorgde voor een periode van toenemende spanning en angst, maar tegelijkertijd zou men kunnen betogen dat deze ook voor een lange periode van stabiliteit zorgde. Daarnaast zorgden deze verhoudingen voor een langdurige wapenwedloop. C. Kennedy-Pipe schrijft hierover in *The Origins of the Cold War*: “*What, in fact, does the history of the Cold War suggest about this argument? In the first place, while it simplified the centres of decision (essentially Washington and Moscow) in terms of major threats to international peace, it also led to a heightening of*

13 John Harper, *The Cold War* (New York: Oxford University Press, 2011).

14 Harper, *The Cold War*, 5.

perceptions about the risks of letting the 'other' side develop an advantage, military, geopolitical or straightforwardly political. Second, it sharpened the ideological elements that had been so prominent in the 1930s but which had to some extent been submerged in the common cause against fascism during the war. The 'Free World' versus the 'Communist Bloc' added an edge to the 'bipolar' conflict that was absent in the largely (though certainly not entirely) non-ideological system of the nineteenth century. And third it raised in the minds of many, particularly in Western-Europe, the question of threat."¹⁵

Hiermee veranderde de aard van de bedreigingen en daarmee ook de taken van de krijgsmacht. Waar eerst een oorlog tussen Europese landen de grootste waarschijnlijkheid was, met als grootste bedreiging een steeds verdere uitbreiding naar bondgenoten en kolonies, werd de dreiging na de Tweede Wereldoorlog vooral bepaald door de kans op totale nucleaire vernietiging.

Deze dreiging ontstond met name door de komst van atoomwapens. Aan het einde van de oorlog stonden deze alleen de Verenigde Staten ter beschikking, maar al snel kregen ook de Sovjet-Unie, en daarna ook de Chinezen, en bondgenoten van beide blokken atoomwapens. Het atoomwapen was vanaf dat moment als oorlogswapen eigenlijk onbruikbaar, daar een aanval hiermee een onmiddellijke en allesvernietigende respons zou oproepen. Als politiek middel was het echter wel waardevol voor de beide machtsblokken.

De grootmachten, gevoed door wederzijds wantrouwen, bleven hun atoomwapenarsenaal verder ontwikkelen en uitbreiden. Over deze wapenwedloop schreef G.J. De Groot in *'Killing is Easy': "The Atomic Bomb and the Temptation of Terror: The need to prepare for his new type of warfare, including the stockpiling of chemical and biological weapons, was justified by the assumption that evil enemies were already doing so. That need to pre-empt had originally been the driving force behind the building of the atomic bomb, and would continue to fuel the relentless proliferation of armaments in the post-war period."*¹⁶

15 Caroline Kennedy-Pipe, *The Origins of the Cold War* (Houndsmills: Palgrave, 2007), 77-78.

16 Gerard De Groot, "Killing is Easy': The Atomic Bomb and the Temptation of Terror", in *The Changing Character of War*, Hew Strachan en Sibylle Scheipers (red.) (Oxford: Oxford University Press, 2014), 103.

Dit zou zo, maar niet steeds met dezelfde intensiteit, blijven tot 1989, het jaar waarin de Berlijnse Muur viel. In de jaren hierna implodeerde de Sovjet-Unie.

De politieke en militaire strategieën waren voor beide machtsblokken in deze periode dezelfde. In dit onderzoek staat de westerse visie centraal. Hun doel was grofweg: de (vermeende) expansie van het communisme tegen te gaan. Hiervoor zochten zij bondgenoten, en bereidden zij zich voor op een eventuele aanval op hen of hun bondgenoten.

In dit verband werd in 1949 de NAVO, de *Noord Atlantische Verdragsorganisatie*, opgericht. Het doel van de NAVO was om in gezamenlijkheid een agressor af te kunnen weren.

T. Risse-Kappen stelde het zo: “*The North Atlantic Treaty Organization represents an institutionalization of the security community to respond to a specific threat.*”¹⁷

Een zich in de loop van de jaren steeds verder uitbreidende groep landen in het westen van het noordelijk halfrond begon een samenwerkingsverband op het gebied van veiligheid en defensie. Dit was bedoeld als tegenwicht tegen de Sovjet-Unie, en met haar latere satellietstaten samen het Warschaupact.¹⁸

Centraal in het in 1949 gesloten verdrag staat dat de NAVO geen offensieve, maar defensieve organisatie is. Doelstellingen zijn om de vrede en vrijheid van de aangesloten landen politiek en militair te verdedigen tegen dreiging van buiten en vrijheid en stabiliteit uit te dragen, en in hun handelen niet in te gaan tegen de doelstellingen van de Verenigde Naties.

De taken en opbouw van de krijgsmacht waren hiermee in overeenstemming. NAVO-landen hadden grote, gemechaniseerde legers, voor een deel gevuld met beroepsmilitairen, maar ook met een grote groep dienstplichtigen.

17 Thomas Risse-Kappen, “Collective Identity in a Democratic Community: The Case of NATO”, in *The Culture of National Security*, red. Peter Katzenstein, (New York: Columbia, 1996), 372.

18 Op het ogenblik van schrijven (2019) zijn zesentwintig landen lid van de NAVO: België, Bulgarije, Canada, Tsjechië, Denemarken, Estland, Letland en Litouwen, Frankrijk, Duitsland, Griekenland, Hongarije, IJsland, Italië, Luxemburg, Nederland, Noorwegen, Polen, Portugal, Roemenië, Slowakije, Slovenië, Spanje, Turkije, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten.